

СОЦІОГРАФІЯ

DOI 10.15407/sociology2021.02.156

УДК 316.334.2:422

ОЛЬГА ІВАЩЕНКО,

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України, соціолог-консультант проєкту «Обізнаність громадян України з оподаткування» (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

OLHA IVASHCHENKO,

Candidate of Sciences in Philosophy, Senior Research Fellow, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

olgivash@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-7070-2134>

ДМИТРО БОЯРЧУК,

магістр з економіки, Національний університет «Києво-Могилянська академія», виконавчий директор Центру соціально-економічних досліджень «CASE Україна» (01135, Київ, вул. Полтавська, 10)

DMYTRO BOYARCHUK,

MA in Economics, National University of «Kyiv-Mohyla Academy», Executive Director of the Center for Social and Economic Research «CASE Ukraine» (10, Poltavaska St., Kyiv, 01135)

boyarchuk@case-ukraine.com.ua

<https://orcid.org/0000-0001-8867-4832>

ЄВГЕН ШУЛЬГА,

магістр державного управління, Університет Дж. Вашингтона (США), директор з розвитку Центру соціально-економічних досліджень «CASE Україна» (01135, Київ, вул. Полтавська, 10)

YEVGEN SHULGA,

Master of Public Administration, George Washington University, Director for Development, Center for Socio-Economic Research «CASE Ukraine» (10, Poltavaska St., Kyiv, 01135)

shulha@case-ukraine.com.ua

<https://orcid.org/0000-0002-4943-1536>

Цитування: Іващенко, О., Боярчук, Д., Шульга, Є. (2021). Про громадян України як платників податків у соціологічному вимірі. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 156–180.

Про громадян України як платників податків у соціологічному вимірі¹

З теми оподаткування в Україні за всі 25 років після запровадження податкової системи в 1996 році, як виявилось, не проводили спеціальних соціологічних досліджень, хоча процес інституціоналізації оподаткування в пост-радянському суспільстві є надзвичайно важливим з огляду на формування інституту відповідального громадянства за умов державотворення, і тому мав би перебувати у фокусі уваги соціологів. Примітно, що навіть у Соціальному моніторингу ІС НАН України, здійснюваному впродовж 1994–2020 років, серед 300 позицій (запитань) з альтернативами відповідей із соціополітичної, соціопсихологічної та соціоекономічної проблематики не міститься жодного запитання стосовно податків. Саме тому ми, на жаль, позбавлені можливості вивчення соціальної динаміки узагальненого ставлення українців до оподаткування та обізнаності громадян в податковій темі впродовж всього часу функціонування системи оподаткування в Україні, що є прикритим упущенням, на відміну від ситуації в Польщі, де, до прикладу, соціологи Варшавського університету планують починаючи з 2021 року вивчати таку динаміку в межах проекту «Інституціоналізація оподаткування» з використанням даних архіву загальнонаціональних опитувань та подальших експертних оцінок цих даних. Кейс-стаді Польщі періоду посткомуністичної трансформації розглядається в предметному поєднанні перспектив фіскальної соціології, економічної соціології та інституціональної соціології з метою вивчення оподаткування як засобу встановлення соціального порядку на підставі зміни сприйняття держави громадянами країни.

Постановка проблеми

В Україні за відсутності спеціальних соціологічних студій тема податків, однак, дотично присутня в певних дослідженнях соціально-політичного та соціально-економічного спрямування, де питання про узагальнене ставлення до податків з'являлось, але спорадично. Зокрема, в загальнонаціональному опитуванні «Патріотизм, мова та зовнішньополітичні пріоритети», здійсненому в грудні 2019 року Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, на запитання «Як Ви вважаєте, що таке патріотизм?» серед 13 альтернатив відповіді з можливістю вільного добору будь-якої кількості варіантів, 30,1% респондентів вказали, що це — *сплата належних податків*, але після обмеження кількості варіантів трьома як пріоритетними складовими патріотизму опція щодо податків зайняла лише прикінцеву позицію (9,1%) на тлі більше

1 Дослідження підготовлено в межах Ініціативи з розвитку аналітичних центрів в Україні, яку виконує Міжнародний фонд «Відродження» у партнерстві з Ініціативою відкритого суспільства для Європи (OSIFE) за фінансової підтримки Посольства Швеції в Україні. Думки та позиції авторів статті не обов'язково відображають позицію Посольства Швеції в Україні, Міжнародного фонду «Відродження» та Ініціативи відкритого суспільства для Європи (OSIFE).

підтримуваних опцій «любов до своєї країни» (66,8%), «готовність захищати свою країну» (48,0%) і «дотримання усіх законів країни» (34,7%). Регіональний профіль відповідей показав, що найбільше опцію «сплата належних податків» обирали мешканці Сходу (41,0%) і Півдня (35,7%) на противагу Заходу (23,5%) та Центру (24,9%) [Патріотизм, 2019]. Власне тут питання про ставлення до податків переходить вже з громадянської сфери у площину економічної моралі, чому, зокрема, свого часу було присвячене дисертаційне дослідження Л. Кондратик «Економічна моральність сучасного українського суспільства». Емпірична частина дослідження феномену економічної моральності базувалася на аналізі матеріалів порівняльного проекту Європейського соціального дослідження (ЕСС), до якого Україна долучилася 2004 року (в проекті, зокрема, є модуль із відповідною назвою), а також вивченні із застосуванням якісних методів проявів цього феномену в Західному регіоні України. У висновках дисертації зазначалося, що в країнах колишнього соціалістичного табору *неефективність та репресивність формальних організацій* з часом спричинили *відчуження* від них значної частини населення з формуванням альтернативних неформальних соціальних мереж, які становлять структури обміну ресурсами за правилами, відмінними від формальних. Соціальна успішність в сучасному українському суспільстві значно більше пов'язана із залученням до неправових і неморальних соціальних практик в економічній сфері, а нижчий рівень економічної моральності соціально успішних груп населення визначається не стільки чинниками індивідуального морально-етичного вибору, скільки структурними чинниками, тим самим легітимуючи встановлення функційного режиму, за якого оцінки схвалення чи осуду практик в економічній сфері зумовлюються передусім прагматичністю та співвідношенням переваг і витрат сторін економічної взаємодії. Порівняльний підхід показав, що Україна посідає крайню нижню позицію серед європейських країн за інтегрованим показником економічної моральності в економічних взаємодіях з представниками формальних інституцій держави [Кондратик, 2009]. Відчуження від держави може бути проілюстроване усталеними установками платників податків у чинній неефективній системі оподаткування, спрямованими переважно на пошуки шляхів і методів ухиляння від сплати податків, що розширює сектор тіньової економіки. Отже, високе податкове навантаження, фіскальний тиск та репресивний характер системи оподаткування сформували певну *«податкову мораль»* агентів пострадянської економіки в дилемі «вигода–мораль» зі спотвореними радянською системою уявленнями про справедливість.

Тема неформальної, тобто тіньової економіки ґрунтовно вивчалася українськими економістами та соціологами, причому аспект ставлення до податків справедливо був серед важливих чинників її виникнення та поширення в пострадянській країні. Так, в останньому найбільшому дослідженні «Інституційне середовище неформальних трудових відносин в Україні», здійсненому Українським центром економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова у 2019 році, зазначалося, що саме високе податкове навантаження зумовлює надмірну тінізацію у країнах із трансформаційною економікою та низькими доходами. Так, через схеми уникання оподаткування в Україні сфор-

мувалася тінь обсягом у 46.0%, що завдає збитків до 6–10% ВВП. У короткому розділі «Соціологічний погляд на неформальність» у звіті цього дослідження наведено дані про рівень і значення впливу різних причин поширення тіньової зайнятості, де положення «репресивний характер системи оподаткування, високе податкове навантаження» набирає 7,49 з 10 можливих балів (0 — зовсім не має значення, а 10 — має найбільше значення) [Інституційне середовище, 2019].

Способи зменшення обсягів неформальної економіки відомі, хоч і складні для реалізації, та за чіткої й цілеспрямованої державної політики, орієнтованої на дерегуляцію й оптимізацію податкового тиску, могли б суттєво обмежити економічну «тінь». Згідно з висновками Ф. Шнайдера — австрійського економіста, котрий понад 30 років спеціалізується на вивченні й вимірюванні неофіційної економіки у світі, незацікавленість влади у зменшенні неформального сектору зумовлюється такими чинниками: по-перше, податкові втрати вважаються не надто важливими порівняно з доходами від неофіційної економічної діяльності, що швидко витрачаються в офіційній економіці; по-друге, тіньові доходи підвищують рівень життя щонайменше третини працездатного населення; по-третє (що майже завжди найважливіше для кожної влади), люди, зайняті в тіньовій економіці, мають менше часу для іншої активності, як-от соціальні протести, участь в демонстраціях тощо [Schneider, 2009]. Саме з цих причин кожній владі непросто визначитися з пріоритетами стосовно неформальної економіки, а не через те, що така боротьба їй не до снаги, хоча найпростіше, звичайно, було б створити адекватні умови для праці в офіційній економіці, зробивши її більш привабливою за неофіційну.

В економічній історії незалежної України, втім, були певні спроби змінити концепцію ідеології системи оподаткування з фіскальної на власне податкову, як і саму систему оподаткування, котра, за оцінкою міністра фінансів Н. Ярецько (2014–2016), є «складною, незрозумілою, суб'єктивною і корупційною» [Ярецько, 2015]. Від самого початку формування системи оподаткування акцент було зроблено на фіскальній складовій, задля чого проєкт очолив не фахівець економічного чи фінансового спрямування, а призначений президентом Л. Кучмою «зручний» доктор геолого-мінералогічних наук М. Азаров, що з часом і спричинило утворення в Україні явища «шантажистської республіки» (М. Рябчук). На думку Н. Ярецько та інших експертів, саме проблема адміністрування, а не розмір податку і далі залишається головною проблемою системи оподаткування в пострадянській Україні, де довгий час не акцентувалася тема податків у процесі державотворення, не було ні публічного роз'яснення значення податків як громадянського обов'язку, ні пропагандистської кампанії в цьому контексті. Реальний стан справ у соціальній політиці, руйнація фондів суспільного споживання і, відповідно, державної системи охорони здоров'я та освіти, незадовільний стан інфраструктури — все це звелось в підсумку до суто позірної соціальної держави, коли громадяни вимушені були оплачувати майже всі послуги власним коштом на тлі появи дедалі нових дорогих будівель податкових адміністрацій, які маніфестували формування нової владної структури. Принагідно варто нагадати, що офіційно за кількістю податків (99–

135) система оподаткування в Україні вважається однією з найгірших у світі, а політичні спроби 2015 року змінити концептуально Податковий кодекс 2010 року залишилися нереалізованими.

Одним, якщо не єдиним спеціальним дослідженням з теми оподаткування можна вважати опитування «Податки та підприємництво: оцінки та очікування», здійснене Соціологічною групою «Рейтинг» у жовтні–листопаді 2019-го у вирі змін та новацій щодо оподаткування (першою чергою ФОПів) зі зміною влади після тодішніх виборів президента. Основними висновками стосовно ставлення до податків виявились такі:

- 79% опитаних вважають, що податки сприяють розвитку України;
- 74% переконані, що посилення контролю за сплатою податків призведе до покращення економічного стану в Україні;
- 68% переконані, що своєчасна сплата податків забезпечує достойну пенсію в майбутньому і майже стільки ж підтримують твердження, що за несплату податків потрібно запроваджувати кримінальну відповідальність;
- 63% переконані, що розмір податків в Україні є дуже високим, причому таку думку поділяють переважно ті, хто має власний бізнес, і саме серед цієї групи найменше тих, хто виступає за кримінальну відповідальність за несплату податків;
- 47% вважають, що основну частину податків потрібно найперше спрямовувати в соціальну сферу, а 39% — що на розвиток економіки;
- більш як 70% переконані, що треба збільшувати розмір податків для олігархів і великого бізнесу, і стільки ж виступають за збереження встановлених податків для ФОПів та малих підприємств; підприємці виступають загалом за зменшення податків для всіх, окрім олігархів;
- половина опитаних знають суму податків, яку сплачують державі щомісяця при отриманні прибутку чи заробітної платні, майже 30% — не знають, а кожен п'ятий вказав, що не отримує зарплати/прибутку; найбільш обізнаними з темою податків є молодь і люди середнього віку, з вищим рівнем доходів, підприємці та охочі мати власну справу [Податки та підприємництво, 2019].

Проте отримані результати зазначеного опитування групи «Рейтинг» мають характер узагальнених оцінок, не мають вагомого соціально-економічного значення та не дають нам розуміння патерну не лише ідеального платника податків, а й того реального, що сформувався у країні, адже респонденти виголошують загальники — «багаті повинні сплачувати більше за бідних», чи «податки занадто високі», ідеологічно залишаючись в парадигмі пострадянського дискурсу та прогресивного оподаткування. І насамкінець, що найважливіше, ці дані не дають інформації про обізнаність платника податків щодо самої системи оподаткування, формування бюджету, прямого та непрямого оподаткування, тобто внеску громадян у державний бюджет не лише через податок на дохід, а й через сплату податків під час кожної покупки чи оплати отриманої послуги, що необхідно прояснити, перш ніж задавати складніші питання щодо сутності самої системи оподаткування.

Таким чином, на підставі аналізу архіву наведених дослідницькою групою «CASE Україна» даних соціологічних досліджень та опитувань громадської думки в Україні було ухвалено рішення про необхідність спеціального дослідження з метою вивчення рівня обізнаності громадян як платників податків, котрі повинні знати не лише про розмір частки свого доходу, сплачуваних у формі податків як обов'язку, але й, у термінах концепції відповідального громадянства, і про своє право виборця на контроль за витрачанням бюджетних коштів. Кінцевим завданням означеного пошукового дослідження є побудова Індексу обізнаності платника податків (ІОП) для регулярного щорічного моніторингу стану економічної та фінансової компетентності у спектрі базових знань із системи оподаткування України.

Отже, впродовж 2020 року на замовлення Центру соціально-економічних досліджень «CASE Україна» було проведено три хвилі тематичного опитування соціологічного дослідження «Обізнаність громадян України з оподаткування» в межах проекту «Ціна держави» за загальнонаціональною вибіркою (польовий етап здійснював КМІС), відповідно 8–18 лютого 2020 (перша хвиля); 24–31 травня 2020 (друга хвиля); 12–16 вересня 2020 (третья хвиля). Для здійснення опитування F2F (face-to-face) у звичних умовах було розроблено стратифіковану, чотириступеневу випадкову вибірку, але у зв'язку з пандемією і запровадженням карантину (12 березня 2020 року) було змінено метод збирання соціологічної інформації з особистого інтерв'ю на телефонне з використанням комп'ютера — CATI (computer-assisted telephone interviews) — на базі складної процедури добору респондентів з випадкової вибірки лютого 2020 року з огляду на наявність у 96% респондентів мобільних телефонів. Вибіркову сукупність становили 2038 респондентів (перша хвиля); 2000 респондентів (друга хвиля); 2001 респондент (третья хвиля) при генеральній сукупності — доросле населення України 18+; вибірка репрезентативна для дорослого населення України віком 18+ станом на січень 2020 року без Криму і територій Луганської та Донецької областей, що тимчасово не контролюються Україною. Статистична похибка вибірки з імовірністю 0,95 не перевищувала: 3,3% для показників, близьких до 50,0%; 2,8% для показників, близьких до 25,0% або 75,0%; 2,0% для показників, близьких до 12,0% або 88,0%; 1,4% для показників, близьких до 5,0% або 95,0%; 0,7% для показників, близьких до 1,0% або 99,0%.

Опис первинної інформації та виявлення соціальних фактів

Одним із перших в контексті з'ясування сенсу поняття «податки» опитуваним пропонували запитання «З яким із цих визначень слова «податки» Ви найбільше згодні?»; у своїх відповідях респонденти виявили себе як громадяни, свідомі того, на що мають йти сплачені ними податки, які вони сприймають переважно як обов'язкову плату державі та громадянський внесок для фінансування необхідних для всього суспільства програм, — такої думки дотримуються сумарно 59,0%, тоді як 13,0% просто вбачають необхідність у сплаті податків державі за послуги, ймовірно, не пов'язуючи цей акт із громадянським обов'язком, на тлі того, що п'ята частина опитаних взагалі асоціює податки з грабунком. Аналіз двовимірного розподілу виявив такі особливості: жінкам більше, ніж

чоловікам, притаманне розуміння того, що податки — це обов'язкова плата і внесок громадян (40,0% : 27,0%), хоча це не відкидає більшої поширеності серед жінок і переконання щодо грабунку через податки (11,4% : 8,8%), що може свідчити про більшу «чутливість» жінок до цього питання через кращу обізнаність щодо отримання державних послуг у царинах освіти та медицини. В регіональному розрізі суттєвих відмінностей не знайдено, хоча й зафіксовано дещо більшу (на 1–3%) активність Центрального регіону щодо всіх альтернатив. Міське населення порівняно із сільським більше схильне обирати перші дві альтернативи про обов'язок і громадянський внесок — 41,0% : 18,0%, подібним чином реагуючи на те, що податки — це плата за послуги державі (9,0% : 4,0%), думками про грабунку містяни теж переймаються більше за селян (12,5% : 7,7%). За віковим розподілом спостерігаємо майже однаковість у всіх вікових групах, за винятком найстарших 60–70+, серед яких всі показники менші.

За результатами опитування першої хвили при аналізі одновимірних розподілів відповідей на запитання *«На Вашу думку, яка частка державних послуг (освіта, медицина, охорона кордонів і правопорядку, ремонт і будівництво доріг тощо) в Україні є безкоштовними?»* виявилось, що переважна більшість (58,0%) населення вважає, що *«жодна державна послуга не є безкоштовною»*, а з урахуванням думки тих 27,5%, для кого *«більшість державних послуг не є безкоштовними»*, можна резюмувати, що абсолютна більшість громадян України (85,5%) переконані в тому, що всі державні послуги сьогодні не є безкоштовними; лише 11,0% респондентів все ще вбачають наявність соціальної ролі держави в наданні життєво необхідних послуг у сферах освіти, охорони здоров'я, охорони кордонів і правопорядку, ремонту та будівництві доріг тощо. Отримані дані суттєво підважують дієвість положення ст. 2 Конституції України, де її оголошено *соціальною* і *правовою* державою. Аналіз двовимірного розподілу дав певні уточнення, а саме: думку про те, що жодна послуга не є безкоштовною, здебільшого поділяють громадяни з повною вищою освітою (30,0%), середньою спеціальною освітою (35,0%) і повною середньою освітою (16,0%), хоча й відповідь про більшість безкоштовних державних послуг все ще обирають 46,0% з повною вищою освітою і 30,0% — із середньою спеціальною. Диференційовано за видом занять серед пенсіонерів найбільше (35,0%) тих, хто вважає, що жодна послуга не є безкоштовною, як і 15,0% сільськогосподарських робітників. Ще виразніше звучать голоси про відсутність безкоштовних державних послуг серед загалу містян — 37,0% (проти 21,0% мешканців села); з урахуванням відповідей про більшість послуг як небезкоштовних, що становлять 19,0% серед міських і 9,0% серед сільських жителів, це результується у 56,0% містян і 30,0% селян, позбавлених ілюзії про безкоштовність державних послуг. Стосовно альтернативи *«жодна послуга не є безкоштовною»* за віковим розподілом маємо таку картину: 10-відсоткові показники (з невеликим перевищенням у групі 30–39 років) було отримано в кожній віковій групі, окрім наймолодшої (18–29 років) і найстаршої (віком 60+), де цей показник становив лише 8,0%. Регіональний розподіл з цього запитання виявив, що з відповіддю *«всі послуги платні»* більше погоджуються мешканці Центрального (34,0%), Південного (27,5%) і Західного (25,0%) регіонів, а найменше Східного — 14,0%. Щодо статевого роз-

поділу відмінності полягають у тому, що жінки частіше за чоловіків обирають опцію «жодна послуга не є безкоштовною» — 55,0%, як і опцію «більшість послуг не є безкоштовними».

Таблиця 1

**Розподіл відповідей на запитання «Які державні послуги
(школи, лікарні, музеї, бібліотеки, поліція тощо)
в Україні є безкоштовними?» (%)**

Варіанти	1 хвиля	3 хвиля
Усі державні послуги безкоштовні	2,6	4,8
Більшість державних послуг безкоштовні	8,4	12,7
Більшість державних послуг не є безкоштовними	27,5	31,2
Жодна державна послуга не є безкоштовною	58,0	46,4
Важко сказати / не знаю	3,5	4,9

Це запитання було відібрано до алгоритму індексу обізнаності платника податків і відповідно включено до третьої хвилі; в результаті було отримано дещо інші відсотки згодних з тією чи іншою альтернативою з вісяля відповідей (табл. 1). Позаяк запитання за змістом ідентичне, відповіді вказують на певну зміну в думках респондентів за вісім місяців 2020 року. І тут могли справити вплив кілька чинників: перший — це зміна методу опитування з F2F на CATI, зважаючи на карантинні умови, другий — це зміна підводки в Омнібусі КМІСу до блоку запитань без конкретизації теми опитування про податки і третій — можлива зміна ставлення до сутності державних послуг у контексті пандемії, коли увиразнився кризовий стан системи охорони здоров'я та фінансового забезпечення, як і економічний спад загалом. Так чи інакше, але якщо в лютому відповідь «жодна державна послуга не є безкоштовною» обрали 58,0% опитаних, то у вересні частка таких помітно скоротилася і становила 46,4%, натомість дещо зросла частка тих, хто думає, що «більшість послуг не є безкоштовні» (з 27,5% до 31,2%), як і тих, хто вважає більшість послуг безкоштовними (з 8,4% до 12,7%). Якщо взяти до уваги те, що проведене опитування здійснювалося в межах соціологічного *пошукового* дослідження, дослідницька група має право розглядати отримані результати відповідей з цього запитання в динаміці, що показує *нестійкість певної думки респондентів через вагання з уявленнями щодо відсутності безкоштовних державних послуг*. Підкреслимо, що карантинна соціальна акцентуація та актуалізація проблем недореформованої системи охорони здоров'я та її можливостей щодо епідемічного навантаження, безперечно, не могли не відбитися на громадській думці стосовно доступності безкоштовних медичних послуг, зокрема в цьому конкретному випадку пов'язаних з пандемією COVID-19, починаючи з лабораторного тестування, телефонного контакту через гарячу лінію МОЗ чи сімейного лікаря й аж до подальшого лікування та госпіталізації, що могло бути спростованим чи підтвердженим лише через власний досвід. З іншого боку, такі результати показали не лише рівень обізнаності населення щодо платності державних послуг, а й окреслили «живе» питання, яке одночасно може свідчити і про поширену серед переважної біль-

шості думку, і про вплив ефекту власного досвіду, своєї сім'ї, родичів, сусідів, знайомих тощо.

Найбільше незрозуміння чи незнання респондентів оприявило запитання «На Вашу думку, на що витрачається найбільша частка сплачених Вами податків?» у першій хвилі, що насправді виявилось для них непростим, адже 36,5% заявили, що їм взагалі важко відповісти. Тільки 18,0% зазначили, що це стаття видатків на оборону й утримання війська, 16,4% — на виплату зовнішніх боргів країни, 10,0% — на виплату пенсій, а 9,0% — на правоохоронні органи, що в підсумку становить 53,5%, тобто лише половина громадян розуміють сенс оподаткування. Окремо необхідно зазначити, що мізерні показники щодо статті видатків на охорону здоров'я (1,4%) та освіти (0,4%) підтверджують фактичне нівелювання конституційного положення про соціальний характер держави Україна. Аналіз двовимірної розподілу виявив, що жінки трохи краще за чоловіків впоралися з конкретизацією призначення видатків; по кожній альтернативі — їх хоч на пару відсотків, але більше, за винятком статті видатків на правоохоронні органи, де показники чоловіків більші, поряд із тим, жінок виявилось більше серед тих, кому важко відповісти. За рівнями освіти та регіональним розподілом суттєвих відмінностей не знайдено, за винятком того, що саме мешканцям Центрального регіону визначитися з відповіддю було найважче (38,0%) порівняно з Півднем (25,0%) і Заходом (23,0%) й тим паче зі Сходом (14,0%). Міське й сільське населення помітно різнилося по всіх альтернативах відповідей — містяни скрізь майже вдвічі активніше означилися, причому навіть щодо вагання з відповіддю (62,0% : 38,0%). У віковому розподілі суттєвих відмінностей не виявлено. Загалом необхідно зазначити, що такого «провального» голосування по статтях видатків на медицину і освіту (незалежно від статі, регіону, освіти та віку), може, й не слід було очікувати, проте реалії сьогодення чітко відобразилися у відповідях респондентів, і жодну з решти статей видатків не було так негативно оцінено.

Оскільки запитання про розподіл видатків бюджетних коштів було відібрано для побудови Індексу обізнаності платника податків (ІОП) і включено до *третьої хвилі*, в результаті чого було отримано майже однакові значення за кожною з альтернатив віяла відповідей подібно до першої хвилі, окрім статті витрат на правоохоронні органи, де було зафіксовано збільшення частки з 9,0% до 17,0%, як і певне зниження частки тих, кому важко сказати, — до 29,7%, що загалом може свідчити про сталість оцінок громадян (табл. 2). Запитання справді цікаве з огляду і на зміни методу опитування з F2F на CATI, і на загальний соціально-економічний контекст періоду строгого карантину та стану неоголошеної війни, однак розподіл відповідей не змінився. Оцінні судження респондентів віддзеркалюють не так знання, як відчуття стосовно того, на що саме йдуть бюджетні видатки, коли стаття пенсій та соціальних виплат знову виявилася недооціненою як насправді найбільш витратна у бюджеті країни. Відстеження динаміки частоти обрання тих чи тих відповідей вкрай важливе для оцінки рівня обізнаності респондентів як відповідальних платників податків з можливістю активізації громадянської функції контролю за розподілом

бюджетних коштів, чим власне пояснюється включення цього запитання до алгоритму розрахунку ІОП.

Таблиця 2

Розподіл відповідей на запитання «На що витрачається найбільша частка сплачених громадянами податків?» (%)

Варіанти	1 хвиля	3 хвиля
На оборону, утримання війська	18,0	18,2
На виплату зовнішніх боргів України	16,4	17,6
На виплату пенсій	9,9	10,1
На соціальні виплати (субсидії, допомогу)	8,4	4,8
На охорону здоров'я	1,4	1,6
На освіту	0,4	1,0
На правоохоронні органи (поліцію, СБУ, державну охорону)	9,1	17,0
Важко сказати / не знаю	36,5	29,7

Важливою для встановлення міри обізнаності платників податків є інформація про те, яку частину доходів вони віддають державі у вигляді податків, на підставі запитання анкети першої хвили, де було виявлено лише чверть опитаних, котрі не змогли дати відповідь на це запитання. Якщо найбільше, а точніше третина респондентів вважають, що ця частка становить 20%, то майже кожний десятий вважає, що це 10-відсоткова частка, і стільки ж — що 30-відсоткова. Серед опитаного загалу знайшлися навіть 6,0% тих, хто думає, що віддає половину своїх доходів, тоді як 15,5% опитаних у першій хвилі заявили, що загалом не сплачують податків. Аналіз двовимірних розподілів показав дещо більшу частку жінок, які не сплачують податків, ніж чоловіків; серед жінок також більш помітна підтримка всіх альтернатив загалом, окрім невеликого відставання в разі уявлення про 10-відсоткову ставку податків, проте в разі вибору відповіді про ставку у 20% частка жінок, хоча й на пару відсотків, але перевищують частку чоловіків; і зрештою, відчутно більше жінок відзначають, що їм «важко сказати» (60,0% : 40,0%). Ставку у 20% загалом відзначають найбільше, особливо респонденти із повною і середньою спеціальною освітою, але такий освітній рівень все ж не знімає для них проблеми складності пошуку відповіді, тому їх налічується до 30,0% і 45,0% у групі тих, кому важко сказати, а по роду занять ставку 20–30% відзначають здебільшого спеціалісти. В регіональному розрізі ставку 20% обирають найбільше мешканці Центрального регіону, трохи менше із Західного і Південного та найменше зі Східного регіону. Містяни втричі частіше, ніж селяни, обирають відповідь про 20-відсоткову ставку, як і стосовно всіх інших альтернатив, де вони вдвічі активніші за селян, 26,5% респондентів визнали, що взагалі не мають відповіді на це запитання, обираючи з усіх запропонованих варіантів останній «важко сказати».

Пояснюється така мала обізнаність, за припущенням, тим, що самі працівники не сплачують податків — це здійснює роботодавець через бухгалтерію, як у державних структурах, так і на приватних підприємствах, це не стосується самозайнятих і дрібних підприємців, які, поєднуючи ролі роботодавця та

працівника в одній особі, краще обізнані в тому, скільки і яких податків сплачують, а з іншого боку, більше переймаються питанням пошуку можливостей уникання чи зниження податкового навантаження, зводячи всі свої податкові видатки до обов'язкових відповідно до статусу ФОП. Це запитання як складове ІОП надалі слугуватиме маркером обізнаності, пов'язаної радше із власним досвідом і знаннями, а не зі зміною поколінь, що виходять на ринок праці; мірою формування раціонального підходу до теми оподаткування; мірою подальшого ринкового поступу обізнаність у цій царині стане неунікненною для працівника, зайнятого офіційно за трудовим контрактом, де прописано, зокрема, розмір заробітку й відповідних податків, що сприятиме формуванню культури оподаткування.

Якщо ставити респондентам запитання про сплачувані податки, то доцільно дізнатися, *яку частку своїх доходів у вигляді податків громадяни вважають справедливою і згодні віддавати державі*. При визначенні прийнятної для громадян розміру оподаткування таким виявився варіант щодо 10% як справедливої десятини, котру готові віддавати державі 52,0% громадян. Майже втричі менше (а саме 17,4%) виявилось тих, хто згоден на частку у 25%. Кожен п'ятий не знайшов прийнятної відповіді із запропонованого віяла варіантів — від 0% до 70,0%, поряд із тим 6,0% не згодні взагалі сплачувати податки. Отримані результати дають певні підстави для визначення стану економічної свідомості в ринковому середовищі, що формується в пострадянському суспільстві. Аналіз двовимірних розподілів виявив, що 44,0% тих, хто підтримує десятину, — це люди із повною середньою, середньою спеціальною і вищою освітою, частка котрих знижується, як і взагалі відсоток відповідей, з підвищенням передбачуваної ставки оподаткування. По роду занять (неочікувано) найменшу активність у визначенні прийнятної ставки виявили самозайняті та підприємці як щодо 10-відсоткової ставки, так і щодо 25–33-відсоткових, натомість найбільш активними (33,0%) були пенсіонери, особливо стосовно 10-відсоткової ставки, певно, за старими уявленнями вбачаючи тут 10% подохідного податку радянських часів, 36,0% міського і 16,0% сільського населення підтримали 10-відсоткову ставку, а за 25-відсоткову «проголосували» втричі менше з їхнього числа, а втім, 60,0% містян виявилися серед тих, кому «важко сказати», вагаючись у визначенні справедливої (для себе) податкової ставки. Віковий профіль виявив різницю однастайності у виборі десятини як справедливої частки свого доходу на податки у всіх когортах, а стосовно вибору 25-відсоткової ставки, як зазначалося, виявлено невелике переважання молодших когорт 20–29 і 30–39 років, що може свідчити про зміну ставлення до «справедливих» розмірів оподаткування зі зміною поколінь.

Позаяк питання про призначену на податки частку доходів, на яку згодні громадяни України, є важливим в контексті вивчення формування культури оподаткування, відповідне запитання повторно включалося до другої хвилі, але відповіді виявилися відмінними від першої хвилі докарантинного опитування (табл. 3). Враховуючи зміну методу опитування з F2F на CATI, слід також зазначити, що зменшення частки тих, хто підтримує десятину, тобто 10% на податки, з 52% до 39% дає певні підстави стверджувати, що карантинний досвід дався

взнаки і громадяни стали замислюватися більше над питанням вагомості й ролі податків у функціюванні держави, особливо під час екстремальних ситуацій, як-от пандемія. Є певні зрушення у бік збільшення цієї частки, але вони заслабкі для дослідницького висновку про налаштованість громадян на передання більшої частки своїх доходів на користь державного бюджету, адже 25-відсоткову частку доходів на податки згодні були передавати дещо менше громадян (17,4% :14,0%). Перетікання респондентів відбулося радше в бік *невизначеності*, адже на 13,0% зросла частка тих, кому важко дати відповідь.

Таблиця 3

Розподіл відповідей на запитання «Передання урядові якої частки Ваших доходів можна вважати справедливим рівнем оподаткування?» (%)

Варіанти	1 хвиля	2 хвиля
0%	6,1	4,2
Близько 10%	51,8	38,9
Близько 25%	17,4	14,0
Близько 33%	2,6	4,2
Близько 50%	1,0	2,5
Близько 66%	0,4	0,5
Понад 70%	0,2	1,0
Важко сказати / не знаю	20,5	34,8

В усі три хвили дослідження було включено запитання про обізнаність респондентів щодо сплати ПДВ, а саме: який податок сплачують громадяни при купівлі одягу українського виробника вартістю 1000 грн. Якщо в першій хвилі переважна більшість (60,0%) респондентів, по-перше, знали про такий факт, а по-друге, мали певні міркування стосовно ціноутворення, на тлі третини (33,5%) опитаних, котрі не знають або вагаються з відповіддю, та 6,0% «непросвітлених», котрі вважають, що при купівлі не сплачують жодного податку. Аналіз двовимірних розподілів показав, що жінок виявилось трохи більше за чоловіків серед тих, хто знає, скільки платить при купівлі товару українського виробника, як і серед тих, кому «важко сказати» (58,0% : 42,0%). Чинник освіти все ж спрацьовує, коли йдеться про те, скільки податків ми сплачуємо з покупки, — трохи більш як половина освічених з числа опитаних підтвердили це, хоча чверть з когорти освічених було все одно «важко сказати». Аналіз розподілу за родом занять показав, що всім категоріям дещо відомо про сплату податку з покупки, і цей контингент становив 5,0–11,0%, але найбільше таких виявилось серед спеціалістів (24,0%) та серед пенсіонерів, у котрих цей показник виявився найвищим — 33,0%. Регіональний профіль показав найбільшу обізнаність щодо оподаткування покупок у Центральному і Західному регіонах, меншу — в Південному і найменшу — у Східному регіоні, тоді як половина мешканців Центру все ж таки відзначили відповідь «важко сказати», як і третина мешканців Півдня і чверть мешканців Заходу, а також п'ята частина представників Сходу. Міське населення у 2,5 рази виявилось краще, порівняно із сільським, обізнаним щодо сплати податків при купівлі. За віком особливих відмінностей

не помічено: і щодо першої, і щодо другої альтернативи розподіл майже однаковий для всіх вікових груп.

У другій хвилі зазначене запитання було вдосконалено через розширення виля альтернатив, що, звичайно, вплинуло на отримані результати, виявивши 42,7% респондентів, яким було важко визначитися щодо конкретних цифр у пропонованому наборі альтернатив, причому на Заході країни таких виявилось найбільше, а саме 45,5%, тоді як у першій хвилі було всього 33,5% респондентів, котрі вагалися з відповіддю.

Водночас 22,0% опитаних обрали опцію «до 150 грн», і серед них найбільшу частку становила молодь (33,0%) і респонденти з вищою освітою (23,4%); за родом занять це студенти й учні (30,0%), а за статками — люди з дуже високим (у термінах опитувальника) рівнем доходу (26,7%). Опцію «151–200 грн» обрали загалом 18,4% опитаних, і серед них найбільше містян — від 20,7% (у менших містах) до 23,8% (у містах з більшою чисельністю населення); за рівнем освіти найбільше виявилось опитаних з вищою освітою (25,9%) та спеціалістів (30,0%), а за рівнем добробуту найбільша частка припадала на громадян з дуже високим рівнем доходів (29,8%). Парадоксально, але варто зазначити, що серед тих, хто загалом по вибірці обрав опцію «0 грн», найбільше виявилось респондентів з дуже високим рівнем добробуту (17,6%).

Позаяк це єдине запитання, яке використовувалося в усіх трьох хвилях опитування та загалом не несе ситуативного навантаження, одержані результати доводячи, що багато громадян досі не знають, що сплачують ПДВ у разі кожної покупки чи сплати за отримання певної послуги. Це підтверджують і ті 6,0% респондентів, котрі вказують нульову суму, і однакова впродовж року найвища частка респондентів, котрі обирають опцію «важко сказати» незалежно від часу проведення попередніх хвиль, — майже 40,0% незмінно не знають нічого стосовно відсоткової ставки. Отже, третя спроба виявити ступінь обізнаності респондентів стосовно непрямого оподаткування довела, що не всі наші громадяни знають про сплату ПДВ у разі здійснення покупки чи оплати послуги, тоді як цей податок є найпотужнішим складником при формуванні державного бюджету (табл. 4).

Таблиця 4

Розподіл відповідей на запитання «Яку суму податків заплатить покупець, який витратить 1000 гривень у магазині одягу українського виробника? (Магазин не має податкових пільг)» (%)

Варіанти	1 хвиля	2 хвиля	3 хвиля
0 грн (жодних податків)	6,3	5,0	6,7
1–150 грн		22,1	21,2
151–200 грн		18,4	20,4
201–350 грн		7,5	9,5
351–500 грн		2,4	5,7
Важко сказати / не знаю	33,5	42,7	36,5

Необхідно зазначити, що у другій хвилі опитування було отримано дуже важливий результат: **вперше соціологічно було виявлено, що переважна біль-**

шість громадян України — 56,1% — за всіма соціоструктурними показниками згодні платити нижчі податки і самостійно розпоряджатися своїми доходами для оплати послуг приватних і державних установ. Найбільше таких у Центрі країни (58,1%) і найменше на Сході (49,0%); за віком найбільше прихильників цієї думки серед громадян 30–39 років (67,5%) і найменше серед громадян віком 70+ (41,3%); село і місто майже однакові з огляду на розподіл прихильників зазначеної думки: за рівнем доходу це 65,0% громадян з високим рівнем, 56,0% — з дуже високим, 58,5% — із середнім, 54,0% — з низьким, 49,5% — з дуже низьким; за рівнем освіти це переважно (60,7%) люди із повною вищою освітою, 40,7% — з неповною середньою, 54,0% — із повною середньою та середньою спеціальною освітою; за родом занять це 70,0% самозайнятих і підприємців, 60,0% робітників і спеціалістів, і найменша частка, 45,7%, припадає на тих, хто служить в армії та поліції. Натомість лише 20,6% погоджуються з тим, щоб платити вищі податки й отримувати більше безоплатних послуг від державних установ (найменше таких на Заході (17,0%), а найбільше на Півдні країни (23,6%); за рівнем освіти — 34,3% з неповною середньою освітою і 20,0% — із вищою; за родом занять найбільше таких в армії та поліції (37,3%) і серед учнів та студентів (37,2%), а найменше (18,8%) серед самозайнятих і підприємців; за рівнем добробуту маємо розподіл від 33,0% із дуже високим рівнем до 16,6% із дуже низьким). Отримані дані не лише суттєво підважують дієвість статті 1 Конституції України в тій частині, де йдеться про соціальну державу, але й указують на тенденцію відходу українського суспільства від радянського стереотипу надмірних сподівань на суспільні фонди споживання.

Отже, громадяни, керуючись здоровим глуздом і набутим досвідом виживання у викривлених пострадянських умовах позірно безкоштовної освіти й медицини, обирають той варіант, який відповідає реальним умовам функціонування державної системи освіти та охорони здоров'я переважно за рахунок коштів самих громадян. Якщо такі тенденції підтвердяться в подальших опитуваннях, то можна виходити на рівень громадського дискурсу для підготовки та ухвалення політичних рішень щодо перегляду головних положень соціальної політики стосовно формально безкоштовної освіти та медицини. Реформа системи охорони здоров'я має враховувати наявну громадську думку і перейти від парадигми допомоги до ринкової моделі надання послуг, позаяк громадяни, незважаючи на всі популістичні політичні заяви, самостійно дійшли такої думки емпіричним шляхом. Сектор споживання послуг за ринкових умов структурується залежно від фінансової спроможності, власних уподобань та ефективності (не)державних установ у забезпеченні якісних і доступних послуг, першою чергою в галузі освіти та охорони здоров'я. Нагадаємо, що в першій хвилі дослідження були зафіксовані найнижчі, згідно з уявленнями респондентів стосовно галузевих витрат, показники щодо статей видатків держбюджету на охорону здоров'я (1,4%) та освіти (0,4%), які тим самим дають оцінку реальної соціальної політики держави.

Таким чином, проблема культури в царині оподаткування, що попередньо була заявлена як пошукова дослідницька тема, з огляду на здійснене свого роду

соціологічне голосування поки що знімається, позаяк соціологія демонструє повне несприйняття чинної інституційної системи оподаткування, що свідчить про сутність її як радше *інституту фіскалізації*, а не оподаткування, що становить концептуально різні речі. Від самого початку формування системи оподаткування акцент було зроблено на фіскалі, й тому на чолі її опинився не економіст чи фінансист, а політично призначений адміністратор. Саме адміністрування, а не розмір податку і далі залишається головною проблемою системи оподаткування. Пострадянська Україна тривалий час не зважала на важливу роль податків у процесі державотворення за повної відсутності публічного роз'яснення значення податків як громадянського обов'язку та відповідної пропагандистської кампанії в цьому контексті. Реальний стан справ у соціальній політиці, руйнація безкоштовної державної системи охорони здоров'я та освіти, незадовільний стан інфраструктури звели в підсумку весь процес до позірної, суто декларованої соціальної держави, коли громадяни вимушені оплачувати майже всі послуги власним коштом. Саме ці обставини спричинили такий безпрецедентний негативізм щодо сформованої системи оподаткування, коли переважна більшість громадян виступають за низькі податки, воліючи самостійно розпоряджатися власними коштами. Волонтерський рух під час і після Євромайдану, як і впродовж карантину в період пандемії, лише утвердив громадян України в такій їхній позиції. Проте варто зазначити, що така позиція респондентів свідчить про певну фіксацію розвитку ринку і ринкової свідомості, коли сфера життєво важливих послуг набуває певних ознак конкуренції на користь недержавних структур на противагу неефективним державним. Так чи інакше, але такий розрив (у 2,5 раза) між полюсами у громадській думці — підтримкою високих податків та безкоштовних послуг, з одного боку, і низьких податків і самооплатних послуг — з іншого, свідчить про недовіру до державних інституцій та нераціональність використання бюджетних коштів, що особливо увиразнюється за умов надзвичайних ситуацій. Зважаючи на те, що відповіді на це запитання певною мірою мають політичний характер, доречно додати, що серед електорату політичних партій, представлених у ВР, найбільший рівень підтримки опції *«платити вищі податки і отримувати більше послуг»* надали виборці партії «Слуга народу» (29,3%), а найменший — виборці «Голосу» (16,0%) та «Європейської солідарності» (19,2%). Натомість опцію *«платити нижчі податки і самостійно розпоряджатися доходами»* обрало найбільше виборців «Голосу» (66,0%) та «ЄС» (60,3%) і значно менше — «Батьківщини» (51,5%), «СН» (53,5%) та «ОПЗЖ» (54,0%).

Найбільше вагань при виборі правильної відповіді викликало базове запитання стосовно того, *за рахунок чого найбільше формується державний бюджет*, адже лише 31,9% вказали на переважання в ньому частки податків громадян, причому третині респондентів взагалі було важко дати хоч якусь відповідь (табл. 5). У віковому розрізі найбільш обізнаною в цьому питанні виявилася молодь віком 18–29 років (39,4%) на противагу старшому поколінню, 70+ (25,8%), згідно з розподілом за родом занять, найбільше вагалися службовці (44,5%) і найменше армія з поліцією (26,7%) та пенсіонери (25,4%). За рівнем добробуту родини виявилася, що чим нижчий рівень, тим менша обізнаність в тому, що

бюджет наповнюється податками громадян — від 21,6% серед громадян з дуже низьким рівнем добробуту до 36,0% — з дуже високим. Рівень освіти теж позначається на обізнаності щодо частки податків громадян у держбюджеті — чим нижчий рівень, тим нижча обізнаність: 18,0% з неповною середньою освітою проти 33,8% з вищою освітою. За родом занять найвищу обізнаність зафіксовано серед службовців, а саме 44,5%.

Таблиця 5

Розподіл відповідей на запитання «Хто, на Вашу думку, робить найбільший внесок у бюджет України?» (%)

Варіанти	2 хвиля	3 хвиля
Державні підприємства та установи (в т. ч. Національний банк)	3,7	10,9
Приватні підприємства	23,2	23,7
Міжнародні фінансові установи (Світовий банк, МВФ, ЄБРР тощо)	10,3	5,4
Громадяни	31,9	42,9
Важко сказати / не знаю	31,0	17,1

Отже, означене вище ключове запитання опитувальника з другої хвилі було перенесено в анкету третьої хвилі, призначену для побудови ІОП; акцент на його вагомості особливо увиразнюється в контексті вивчення обізнаності громадян *пострадянської України*, котрі за 25 років становлення податкової системи в країні так і не усвідомили, як через податки утворюється державний бюджет. За часів СРСР існували тільки державні підприємства, була фактично повна зайнятість і з заробітної плати всіх працівників цих підприємств стягували фіксований 10-відсотковий податок за умов існування державних фондів суспільного споживання, які власне й покривали потреби громадян через дотаційну оплату житла, продуктів харчування, відпочинку (щоправда, слід нагадати про хронічний дефіцит і товарів, і послуг), і це створювало у населення певне враження про державу з її фінансами як таку, що забезпечує всі життєві потреби за повної відсутності інших джерел. І це настільки ментально вкорінилося, що й після колапсу СРСР пострадянські люди тривалий час продовжували вважати, що та сама держава усім необхідним їх забезпечить з «державної кишені». Тож навіть у травні 2020 року про чи не найвагоміший внесок громадян у наповнення бюджету знали лише третина опитаних. Утім, вже у вересні таких побільшало — з 31,9% до 42,3%. І це суттєве зростання за три місяці дає дослідникам підстави говорити про розширення когорти «просвітлених» громадян за умов нестабільної епідемічної ситуації, актуалізації питання ефективності та доцільності розподілу бюджетних витрат, коли пришвидшено долався шлях від незнання / відчуження до зацікавленості громадян, свідомих свого права контролю в якості платників податків. Певне перегрупування у формулюваннях альтернатив відповідей дещо змінило числові розподіли, проте загалом не відбулося на баченні структури бюджету, що стосується внеску державних і приватних підприємств, але вдвічі знизило вагомість міжнародних кредитів та

позик. При цьому вдвічі зменшилася кількість тих, кому «важко сказати», — тепер таких лише 17,0% на відміну від 31,0% навесні.

Проте найскладнішим для респондентів виявилось запитання про те, яка саме система оподаткування фізичних осіб діє в Україні: переважній більшості (53,7%) виявилось не до снаги взагалі дати хоч якусь конкретну відповідь. Частки респондентів, що мають ту чи ту думку з цього приводу, теж не надто втішні: якщо 8,5% переконані, що в країні є чинною прогресивна система оподаткування, то 12,4% — що пропорційна; а 25,4% респондентів, не вдаючись до конкретики, вказали на змішану систему. Найбільш «переконаною» у чинності або прогресивної системи оподаткування, або пропорційної виявилася молодь віком 18–29 років (16,7%). Проте досить дивною виявилася велика частка необізнаних серед самозайнятих і підприємців: 14,1% вказали на прогресивну систему, 19,3% — на пропорційну та 33,4% — на змішану, це майже такий розподіл, як і в групі спеціалістів (14,8% : 18,0% : 25,8%). Найбільшої підтримки набрала опція «змішана система оподаткування» у мешканців села (29,1%) та мешканців міст із населенням 500 тис. (25,0%). У розподілі за рівнем добробуту найвищу активність у виборі тої чи іншої системи оподаткування виявили громадяни з високими доходами: прогресивна — 17,0%; пропорційна — 22,5%; змішана — 28,3%. Аналіз групи «незнайоки», тих, кому «важко сказати», яка загалом становить 53,7%, показав, що з віком частка таких зростає — від 40,0% до 70,0%, а з підвищенням рівня освіти, навпаки, падає — від 69,4% громадян із неповною середньою до 44,7% — із вищою; місто й село однаково представлені в групі необізнаних; з огляду на рівень добробуту доволі багато таких (52,0%) серед опитуваних з дуже високим рівнем, але менше, ніж серед осіб із дуже низьким (65,0%) і низьким рівнем (59,6%), та все одно більше, ніж серед осіб із середніми (47%) і високими статками (32,0%). А от у розподілі за родом занять найбільше неознайомих із системою оподаткування у країні виявилось в армії та поліції (70,9%), навіть порівняно з домогосподарками (58,2%), а найменше — серед підприємців і самозайнятих (33,3%).

Можна, звичайно, висунути певні припущення щодо пояснення того, чому громадяни з дуже високим рівнем добробуту не переймаються тим, яка система оподаткування є чинною у країні і скільки податків ми сплачуємо, але в обох випадках групу «важко сказати» все ж таки меншою мірою наповнюють респонденти з високим рівнем добробуту (32,0% : 40,5%), а серед людей із середніми статками таких наразі більше (47,0% : 52,0%). Проте варто зазначити, що у вибірці були представлені 5 категорій респондентів за рівнем доходів із різним наповненням: дуже низький — $n = 246$, низький — $n = 742$, середній — $n = 704$, високий — $n = 199$, дуже високий — $n = 47$.

Певною мірою важким для респондентів виявилось запитання про кількість податків (від 1 до 10 і більше), що їх сплачує більшість громадян, тут завагалися з відповіддю майже 58,0% з числа опитаних, а серед мешканців села таких виявилось навіть близько 67,0%. Отже, що люди старші, то більше з них зовсім не дають відповіді, і таких серед вікової групи 70+ виявилось найбільше — 75,6%, що, зрештою, зрозуміло, адже серед них майже немає тих, хто працює, а пенсійний досвід не передбачає потреби в таких знаннях. Водночас опцію «10 і більше

податків» обрали найбільше опитаних — 13,0%, що не дає підстав для позитивних висновків про рівень обізнаності громадян у цьому питанні, причому незалежно від їхніх віку, статі та роду занять.

Індекс обізнаності платника податків: побудова, обчислення та результати

Контент опитувальника третьої, завершальної хвилі складався з питань, проаналізованих і відібраних з попередніх двох хвиль за валідністю, наповненістю, значимістю та відповідністю проєктному кінцевому завданню побудови *Індексу обізнаності населення з теми оподаткування* (ІОП), за допомоги якого заплановано подальші регулярні, з періодичністю в один рік опитування для перевірки зміни рівня обізнаності громадян з теми податків, динаміки наповнюваності груп респондентів щодо частоти (не)правильних відповідей, а також щодо опції «важко сказати», обов'язкової для врахування при аналізі, позаяк попередні дві хвилі зафіксували дуже вагому групу саме таких респондентів. Отже, для формування та обчислення ІОП було обрано три запитання з першої хвилі, а саме: «Яка частка державних послуг в Україні є безкоштовними?», «Яку частку доходів українські працівники сплачують у вигляді податків?» і «На що витрачають найбільшу частку сплачених податків?», а також уточнені запитання з другої хвилі («З чого формується державний бюджет?») та першої хвилі («Чи сплачуємо ми податок і в якій сумі при здійсненні покупки?»). Всі відібрані запитання мають чіткі та ясні формулювання, зрозумілі для респондентів, що відбивається, як показали результати третьої хвилі, у зниженні наповнення опції «важко сказати», якого завжди домагаються фахові соціологи. Варто зазначити, що запитання другої хвилі дали змогу не так уточнити запитання першої хвилі з огляду на можливість їх подальшого використання, як надати вагому інформацію для дослідників у плані розуміння підготовленості аудиторії з теми податків загалом, і це слід вважати важливим дослідницьким здобутком, якщо взяти до уваги отримання несподіваних і водночас різючих даних про стан масової свідомості щодо того, як наповнюється державний бюджет, яку частку заробітків сплачують громадяни у вигляді податків, на що переважно витрачають бюджетні кошти, а також про те, що наші громадяни в переважній більшості воліли б скоротити свої податкові виплати до справедливих, на їхню думку, 10%, й натомість перебирати на себе відповідальність за сплату більшості послуг.

На масиві третьої хвилі спершу було побудовано ІОП і виокремлено три кластери: особи з низькою компетентністю (0–1 бал за шкалою компетентності) — 22,5%; із середньою компетентністю (2–3 бали) — 57,6% і з високою компетентністю (4 бали) — 20,0%. З метою детальнішого аналізу групу із середньою компетентністю було розбито на підгрупи з компетентністю «нижчою за середню» і «вищою за середню». Таким чином було отримано чотири кластери: 0–4 бали — вкрай низька компетентність із наповненням 12,8%; 5–7 балів — компетентність, нижча за середню, із наповненням 41,0%; 8–10 балів — вища за середню компетентність із наповненням 36,4%; 11–15 балів — висока компетентність, яку проявили 9,8% респондентів. За регіональним профілем Цен-

тральний макрорегіон набрав найбільші частки і в групі «вкрай низької компетентності» (38,0%), і в групі «високої компетентності» (38,0%), а сумарно за опціями «висока компетентність» і «вища за середню» виявив найвищу порівняно з іншими регіонами компетентність — 31,0%, тоді як на Захід і Південь припадало по 27,0%, а найнижчою компетентність виявилася на Сході — 15,0%. У віковому розрізі найвищу компетентність показала група 30–39 років (причому група віком 34 роки виявилася найбільш обізнаною), натомість найнижчу — когорта 18–29-літніх (і найменш обізнаними виявилися 19-літні). Стосовно впливу освітнього рівня, то як найнижчу, так і найвищу компетентність продемонструвала група з вищою освітою, і хоча сумарно саме в цій групі зосереджений найбільш компетентний загаль, недалеко від цієї групи стоїть і когорта із середньою спеціальною освітою, у якій значення індексу виглядають хоча й скромніше, однак є вищими за показники решти освітніх груп. У гендерному розрізі дещо вищу компетентність (із різницею у 3,5,0%) виявляють чоловіки, ніж жінки. Очікувано, що міське населення сумарно за рівнем компетентності є вдвічі вище, ніж сільське: ІОП 3–4 (68,0% : 31,0%), хоча й серед городян частка респондентів з найнижчим рівнем обізнаності майже така, як і серед мешканців села (13,0%). Отже, підбиваючи підсумки на підставі наведених розрахунків ІОП, можна знову узагальнено констатувати, коли ІОП знаходиться в діапазоні 0–4, то 22,5% респондентів, проявивши низьку компетентність, одержують ІОП 0–1, далі 57,6% — з середньою компетентністю ІОП 2–3, і лише 20,0% здобувають найвищий ІОП, а саме 4, але для більш детального аналізу компетентності респондентів щодо питань оподаткування вже в разі поділу групи середньої компетентності на «нижчу за середню» і «вищу за середню», розподіл і значення індексу в діапазоні 0–15 змінюються таким чином: 12,8% з низьким рівнем ІОП/ІОПІ 0–4; 41,0% з рівнем, нижчим за середній, ІОП 5–7; 36,4% з рівнем, вищим за середній ІОП 8–10; 9,8% з високим рівнем компетентності ІОП 11–15.

Після отримання результатів третьої хвилі з тестування респондентів як платників податків на знання базових знань з питань оподаткування було вирішено зняти опцію «важко сказати» при обчисленні ІОП і зосередитися радше не на значенні самого ІОП, яке може становити від 0 до 500 балів, а на оцінці наповненості кластерів респондентів, коли ніхто не відповів правильно на всі п'ять запитань, а менш як відсоток (0,9%) відповіли слушно на чотири запитання з п'яти; трохи краще було зі знанням правильних відповідей на три запитання (7,4%), а на два запитання правильно відповіли вже майже третина опитаних (29,3%), хоча найбільшу частку все ж таки становили ті, хто правильно відповів лише на одне запитання (41,6%). (*Презентація результатів дослідження відбулася на вебінарі 25,11,2020//cost.ua/obiznanist-ukraintsiv-pro-podatki-j-byudzhet./*)

Висновки

Проведене дослідження виявило разючу необізнаність громадян України стосовно базових положень чинної системи оподаткування, коли найбільшого наповнення набирають кластери відповідей «важко сказати». Водночас опитування надає цінну інформацію про рівень «справедливого» оподаткування

— респонденти переважно погоджуються сплачувати у вигляді податків тільки 10% своїх заробітків, демонструючи при цьому високу готовність не лише сплачувати менше податків (56,0%), а й брати на себе відповідальність за оплату певних важливих послуг. Це, безперечно, вагомий внесок у дослідження соціально-економічних процесів у пострадянському суспільстві, де тривалий час зберігаються патерналістські настрої стосовно держави, котра згідно з Основним Законом звично визначається як соціальна. Разом із тим результати соціологічного пошукового дослідження дають підстави для констатації певних змін у масовій свідомості пострадянського соціуму, котрий довгий час краще надавався до аналізу в термінах концепції Path Dependency, а не ринкового становлення, проте розвиток підприємництва, збільшення кількості працівників приватного сектору, зростання пропозиції та конкуренції на ринку товарів та послуг повільно, але неунікнено спрацювають в напрямку розвитку ринкової свідомості. Ці важливі дослідницькі надбання мають знайти застосування у подальшій просвітницькій діяльності в межах проєкту «Ціна держави», а регулярне відстежування значень *Індексу обізнаності платника податків (ІОП)* дасть змогу дізнатися, наскільки ефективна популяризація теми податків — як у сенсі набуття фінансової грамотності в рамках проєкту, так і в загальному контексті становлення культури оподаткування.

По-перше, опитування громадської думки населення України показало, що абсолютна більшість громадян (77,6%) переконані в тому, що всі державні послуги сьогодні не є безкоштовними, на противагу тим небагатьом (лише 17,6% респондентів), котрі все ще вбачають соціальну роль держави в наданні необхідних послуг в царинах освіти, охорони здоров'я, захисту кордонів і правопорядку, ремонту та будівництві доріг тощо. Отримані дані повністю спростовують дієвість положення першої статті Конституції України щодо соціальної держави.

По-друге, ще виразніше про відсутність безкоштовних державних послуг свідчать голоси істотної частки містян (37,0%) і мешканців села (21,0%), що з урахуванням відповідей міських (19,0%) і сільських (9,0%) жителів стосовно фактично більшості небезкоштовних послуг дає результаційні 56,0% містян і 30,0% селян, позбавлених ілюзій на предмет безкоштовності державних послуг.

По-третє, в контексті розуміння сенсу поняття «податки» респонденти виявили себе громадянами, свідомими того, на що належить витратити сплачені податки, які сприймаються радше як обов'язкова плата державі та громадянський внесок для фінансування необхідних для всього суспільства програм: сумарно такої думки дотримуються 59,0%, тоді як лише 13,0% просто вбачають необхідність у сплаті податків державі за послуги, вочевидь не прив'язуючи цей акт до громадянських обов'язків, на тлі того, що п'ята частина опитаних взагалі асоціюють податки із грабунком.

По-четверте, жінкам притаманне дещо більше, ніж чоловікам, розуміння того, що податки становлять обов'язкову плату і внесок громадян (40,0% : 27,0%), хоча це не відкидає більшої поширеності серед них переконань і щодо грабунку через податки (11,4 : 8,8%); ймовірно, це може свідчити про назагал

більшу «чутливість» жінок через кращу обізнаність їх у питаннях отримання державних послуг, зокрема у сферах освіти та медицини.

По-п'яте, виявлено нерозуміння з боку респондентів, на що саме найбільше витрачають наші податки, при цьому близько 30,0% опитаних прямо визнають, що їм важко відповісти. Тільки 18,0% зазначили, що це видатки на оборону та утримання війська, 17,6% — на виплату зовнішніх боргів країни, 10,0% — на виплату пенсій, а 17,0% — на правоохоронні органи. Окремо необхідно зазначити, що мізерні показники стосовно статей видатків на охорону здоров'я (1,6%) та освіти (1,0%) лише підтверджують спростування громадською думкою конституційного положення про нібито соціальну державу в Україні.

По-шосте, на запитання про частку доходів, що її громадяни віддають державі через податки, чверть опитаних не змогли дати відповідь. Водночас третина респондентів певні, що ця частка становить 20% (і це найвищий показник обізнаності щодо розміру власних податків), тоді як 13,2% гадають, що йдеться про 30-відсоткову частку, а 8,0% — про 10-відсоткову. Серед опитаного загалу знайшлися й 6,2% переконаних у тому, що віддають державі половину своїх доходів.

По-сьоме, з огляду на визначення прийнятності для громадян розміру оподаткування важливою виявилася альтернатива щодо 10-відсоткової ставки оподаткування як справедливую десятину, котру готові віддавати державі 52,0% громадян. Майже втричі менше (а саме 17,4%) виявилось тих, хто згоден і на 25%. Кожному п'ятому виявилось не до снаги обрати із запропонованого віяла відповідей (від 0% до 70%) прийнятний для них рівень оподаткування. Поряд із тим зафіксовано 6,0% тих, хто загалом не згоден сплачувати податки, тож разом із попередніми даними це дає певні підстави для розуміння реального стану економічної свідомості в ринковому середовищі, що формується в пострадянському суспільстві.

По-восьме, 44,0% тих, хто підтримує «десятину», — це люди із повною середньою, середньою спеціальною і вищою освітою, частка котрих знижується, як і взагалі відсоток відповідей, з підвищенням ставки оподаткування. За родом занять найменшу активність у визначенні прийнятної ставки виявили самозайняті та підприємці — як щодо 10-відсоткової, так і щодо 25–33-відсоткової ставки, натомість найактивніше (33,0%) відповідали пенсіонери, особливо стосовно 10-відсоткової ставки, певно, за старою звичкою міркуючи про 10-відсотковий податок за радянських часів.

По-дев'яте, цікавими для дослідження виявилися відповіді респондентів про обізнаність з того, який податок вони сплачують у разі купівлі одягу українського виробника, яскраво засвідчивши, що близько 40,0% громадян досі не знають про відсоток, який вони сплачують із кожною покупкою чи з оплатою отриманих послуг. Утім, 20,0% все ж таки знають розмір податку, стягуваного в таких випадках, а 6,7% вказують нульову суму.

По-десяте, вперше виявлено, що переважна більшість населення згодна платити нижчі податки і брати на себе відповідальність за оплату послуг з освіти та охорони здоров'я (56,1%) на противагу тим, що становлять приблизно п'яту частину й воліють платити більше податків задля безкоштовної освіти

та медицини. Саме таким є прояв у громадській думці ставлення до інституту оподаткування, що сформувався у країні впродовж 25 років від запровадження державної податкової служби, як і того факту, що українське суспільство поступово, але відходить від радянського способу життя із розвитком ринку і ринкової свідомості, за умов, коли царина життєво важливих послуг набуває певних ознак конкуренції на користь недержавних структур на противагу не-ефективним державним. І насамкінець, усе це свідчить про недовіру до державних інституцій та нераціональність використання бюджетних коштів, особливо спостережувані під час надзвичайних ситуацій.

Рекомендації

Зважаючи на готовність переважної більшості громадян до сплати державі у формі податків лише 10% своїх доходів, що вони вважають справедливим внеском у спільну справу через наповнення бюджету, в подальшому дослідницьку увагу слід зосередити на вивченні обізнаності громадян щодо структури державного бюджету і способів його формування, наголошуючи стратегічне значення податків не просто для бюджету, а й для збереження держави. За умов низької довіри до державних законодавчих і виконавчих органів, а також з огляду на вперше виявлений соціологічний факт наявності переважної групи громадян (56,1%), згодних сплачувати нижчі податки та самостійно оплачувати послуги в галузі освіти, охорони здоров'я тощо, є підстави говорити про назрілу в суспільстві необхідність зміни концепції оподаткування і здійснення відповідної податкової реформи, починаючи з перегляду Податкового кодексу, що має передбачати як обов'язкову складову широку просвітницьку кампанію, зрозумілу й доступну широкому загалові. Якщо такі показники зберуться в подальших опитуваннях, то можна буде звернутися до громадського обговорення для розроблення та ухвалення політичних рішень щодо перегляду таких засадових принципів соціальної політики, як формальна безкоштовність освіти й медицини. Реформа системи охорони здоров'я має враховувати стан громадської думки й перейти від *парадигми допомоги* до *ринкової моделі надання послуг*, позаяк громадяни, незважаючи на всі популістичні політичні заяви, до такої думки дійшли емпірично. Для випрацювання правильної інформаційної політики в контексті фінансового просвітництва та таргетування варто враховувати також пов'язані з нашою темою регіональні розподіли за результатами проведеного у грудні 2019 року Фондом «Демініціативи» опитування «Патріотизм, мова та зовнішньополітичні пріоритети». Так, якщо лише 30,0% громадян сплачують податки з почуття патріотизму, то 40,0% із них — це мешканці Східного регіону і лише 23,0% — Західного.

Мета та ідея проекту «Ціна держави» за темою оподаткування — сприяти поширенню фінансової грамотності громадян взагалі й стосовно оподаткування зокрема з акцентуванням таких аспектів, як стратегічне значення податків як базової умови забезпечення наповнення бюджету, рівність всіх перед обов'язком сплати податків, контроль за розподілом бюджетних коштів, що має по-слугувати чинниками формування культури оподаткування у країні, громадянської відповідальності платників податків як свідомих і регулярних учасників

електорального процесу, а не лише клієнтів фіскальної служби. Виконання зазначених завдань має забезпечуватися відповідними дослідницькими й публічно-презентаційними заходами вкупі зі здійсненням моніторингу громадської думки за алгоритмом Індексу обізнаності платників податків (ІОП).

Означені дослідницькі надбання й рекомендації мають дістати застосування у просвітницькій діяльності ЗМІ, а регулярне відстежування значень ІОП дасть змогу перевірити, як спрацьовує популяризація теми податків та фінансової грамотності громадян у контексті становлення культури оподаткування.

Зважаючи на відсутність спеціального дослідження з інституціоналізації оподаткування в Україні впродовж всіх років функціонування системи оподаткування, доцільно в подальшому результати розглянутого пошукового дослідження застосовувати для обґрунтування необхідності проведення тематичного соціологічного дослідження з питань формування податкової культури в суспільстві, що трансформується.

Джерела

Інституційне середовище неформальних трудових відносин в Україні» (2019). Одержано з: razumkov.org.ua/uploads/article/2019_zaynat.pdf

Кондратик, Л.М. (2009). *Економічна моральність сучасного українського суспільства*. Автореф. дис. ... канд. соціол. наук. Київ: Інститут соціології НАН України.

Патріотизм, мова та зовнішньополітичні пріоритети (2019). Одержано з: dif.org.ua/article/%20patriotyzm_mova%20%20

Податки та підприємництво: оцінки та очікування (2019). Одержано з: Ratinggroup.ua/research/Ukraine/nalogi_i_predprinimatelstvo_ocenki_i_ozhidaniya

Schneider, F. (2009). *The Size of the Shadow Economy for 25 Transition Countries over 1999/00 to 2006/07. What do we know?* Received from: www.econ.jku.at/members/Shneider/files/publications/LatestResearch2010/ShadEcon_25Transitioncountries.pdf

Отримано 09.04.2021

References

Institutional surroundings of the informal labor relations in Ukraine (2019). [In Ukrainian]. Retrieved from: razumkov.org.ua/uploads/article/2019_zaynat.pdf [=Інституційне середовище 2019]

Kondratyuk, L. (2009). *Economic morality of the modern Ukrainian* (2009). Autoref. of the thesis for kandidat degree in sociological sciences.[In Ukrainian] Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [=Кондратик 2009]

Patriotism, language and foreign political priorities (2019). [In Ukrainian]. Retrieved from: dif.org.ua/article/%20patriotyzm_mova%20%20, [=Патріотизм 2019]

Taxes and entrepreneurship: evaluations and expectations (2019). [=In Ukrainian]. Retrieved from: Ratinggroup.ua/research/Ukraine/nalogi_i_predprinimatelstvo_ocenki_i_ozhidaniya [=Податки 2019]

Schneider, F. (2009). *The Size of the Shadow Economy for 25 Transition Countries over 1999/00 to 2006/07. What do we know?* Received from: www.econ.jku.at/members/Shneider/files/publications/LatestResearch2010/ShadEcon_25Transitioncountries.pdf

Received 09.04.2021

ОЛЬГА ІВАЩЕНКО, ДМИТРО БОЯРЧУК, ЄВГЕН ШУЛЬГА

Про громадян України як платників податків у соціологічному вимірі

У статті наведено результати першого спеціального пошукового соціологічного дослідження обізнаності громадян України з питань оподаткування. Здійснено три хвили загальнонаціонального опитування 2020 року ($N1 = 2038$, F2F; $N2/3 = 2000$, CATI) за анкетною, що містила 5 базових запитань з теми оподаткування, а саме: структура наповнення державного бюджету, головні статті бюджетних витрат, наявність безкоштовних послуг, бажаний справедливий рівень оподаткування, непрямі податки при оплаті покупок і послуг. Аналіз динаміки даних уможливив добір значущих запитань з огляду на фінансову грамотність громадян України для побудови Індексу обізнаності платника податків. Загалом виявлено низький рівень знань громадян як платників податків щодо чинної системи оподаткування, особливо стосовно вагомості ролі самих платників податків у формуванні бюджету, коли лише 32% в першій хвилі та 43% у третій хвилі вказали на внесок громадян, тоді як більшість опитаних (54%) взагалі не уявляють собі модель чинної в Україні системи оподаткування. Разом із тим значна частина респондентів (52% у першій хвилі та 39% у другій хвилі) вказали як бажану і справедливу 10-відсоткову ставку оподаткування. Лише 20% громадян правильно вказали розмір податку при оплаті покупок і послуг, а 36,5% загалом не знають про сплату таких непрямих податків. Вперше було виявлено, що переважна більшість (56%) респондентів готові сплачувати нижчі податки й натомість самостійно покривати витрати на послуги у сферах охорони здоров'я та освіти, що суттєво підважує чинність конституційної норми щодо соціальної держави. Запропоновано алгоритм розрахунку Індексу обізнаності платників податків для регулярного моніторингу динаміки її змін, а також рекомендації щодо подальших тематичних досліджень.

Ключові слова: податки, податкова система, Індекс обізнаності платника податків, ринкова свідомість, пострадянське суспільство

ОЛЬГА ИВАЩЕНКО, ДМИТРИЙ БОЯРЧУК, ЕВГЕНИЙ ШУЛЬГА

О гражданах Украины как налогоплательщиках в социологическом измерении

В статье приведены результаты первого специального поискового социологического исследования осведомленности граждан Украины по вопросам налогообложения. Осуществлено три волны общенационального опроса в 2020 году ($N1 = 2038$, F2F; $N2 / 3 = 2000$, CATI) на основе анкеты, содержащей 5 базовых вопросов по теме налогообложения, а именно: структура наполнения государственного бюджета, главные статьи бюджетных расходов, наличие бесплатных услуг, желаемый справедливый уровень налогообложения, косвенные налоги при оплате покупок и услуг. Анализ данных позволил отобрать значимые вопросы касательно финансовой грамотности граждан Украины для построения Индекса осведомленности налогоплательщика. В целом выявлен низкий уровень знаний граждан как налогоплательщиков в отношении действующей системы налогообложения, особенно что касается значимости роли самих налогоплательщиков в формировании бюджета, когда только 32% в первой волне и 43% в третьей волне отметили вклад граждан, тогда как большинство опрошенных (54%) вообще не представляют себе модель действующей в Украине системы налогообложения. Вместе с тем значительная часть респондентов (52% в первой волне и 39% во второй волне) указали как желаемую и справедливую 10-процентную ставку налогообложения. Лишь 20% граждан правильно указали размер налога при оплате покупок и услуг, а 36,5% вообще не знают об уплате таких косвенных налогов. Впервые было выявлено, что подавляющее большинство (56%) респондентов готовы платить более низкие налоги, но самостоятельно

покрывать издержки на услуги в области здравоохранения и образования, что существенно подрывает действенность конституционной нормы насчет социального государства. Предложены алгоритм расчета Индекса осведомленности налогоплательщиков для регулярного мониторинга динамики ее изменения, а также рекомендации касательно дальнейших тематических исследований.

Ключевые слова: налоги, налогоплательщики, налоговая система, Индекс осведомленности налогоплательщика, рыночное сознание, постсоветское общество

OLHA IVASHCHENKO, DMYTRO BOYARCHUCK, YEVGEN SHULGA

On Ukrainian Citizens as taxpayers in sociological measurements

The article deals with the results of first special sociological research on taxpaying thematic undertaken in Ukraine. Three waves of national wide survey (N1 = 2038 F2F; N2/3 = 2000 CATI) during 2020 by means of questionnaire with 5 basic questions regarding the taxpaying theme: budget structure, main expenses clauses, evaluated free of charge state services, equitable tax level, taxes for purchases and services. The provided analyses gave opportunity to choose most valuable questions concerning the Ukrainian citizens financial literacy in order to construct the Index of taxation erudition which revealed extremely low level of knowledge of Ukrainians as taxpayers about active tax system, particularly the role of taxpayers in state budget formation, when only 32% in the first wave and 43% in third wave pointed the citizen's contribution, 54% respondents has no idea about the type of acting taxation system on the background of 52% in first wave and 39% in second wave, who pointed the 10% personal tax fee dimension as desirable and equitable. Only 20% citizens pointed the right figures of tax paying for purchases and services, when 36,5% have no knowledge about this tax at all, Sociologically was first time noticed important fixation of 56% readiness for paying less taxes and needed service accounts by own, especially for medical care and education, in such way it was acknowledged that constitutional article of social state is under civic scrutiny. As final research task the algorithm of Index of taxpayer's knowledge ability has been proposed for regular monitoring as also recommendation for further special thematic research development with proper media involvements.

Key words: taxes, tax system, taxpayers, Index of taxpayer's knowledge ability, market mentality, post-soviet society